

Orhon Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar* *New Studies Upon Orkhon Inscriptions*

Wilhelm BARTHOLD
Çev. Huseyin AHMADOV**

Daha 1894 yılında (Nisan ayında) Prof. N. İ. Veselovskiy, okuyucuları Millî Eğitim Bakanlığı'nın dergisinde Kopenhaglı Profesör V. Thomsen'nin önemli çalışmasıyla tanıştırmıştır. V. Thomsen sayesinde Sibiryâ runik yazılarının okunması mümkün olmuştur. Son yıllarda iki büyük Orhon yazıtı üzerine yapılan çalışma lengüistik ve tarihî araştırmaları içermiştir. Bu çalışmalardan hareketle P. M. Melioranskiy, geçen sene (Haziran) yazdığı bu makalede yazıtların tarihi, coğrafyası ve etnografisine değinmeye çalışmıştır.¹ Bu çalışmadan sonra Orhon Yazıtları üzerine yeni araştırmalar yapılması için yol açılmıştır. P. M. Melioranskiy'nin yaptığı bu çalışmaya bazı değışikler ve eklemeler gerekmektedir. Bu konuda Dr. İ. Markvart'ın² çalışmasından yararlanmak çok önemlidir. Markvart, çalışmasında Çin ve Arap kaynaklarını da ele alarak yazıtlarda yer alan tarihî olayların daha önceki araştırmacılarından ve çevirmenlerden farklı olarak on yıl önceye ait olduğunu ortaya çıkarmıştır. Markvart'ın topladığı bu kaynaklar, Prof. Bang'a Orhon Türkleri tarafından kullanılan sayı sisteminin, yeni şüphesiz daha doğru bir yorumunu ileri sürme imkânı vermiştir. Çift haneli sayılar iki şekilde oluşturulmuştur: Ya onluklar tek rakamların önünde (örneğin otuz artukı bir, harfi harfine – “Otuz birden fazla”), veya tek rakamlar onlukların önünde (örneğin bir kırk, harfi); son araştırmaların sonucu olarak bir kırkın daha önce düşünöldüğü gibi 41 değil, 31 olduğu anlaşılmıştır. Böylece Markvart ve Bang'ın çalışmaları daha önce yapılmış çalışmalardaki bütün kronolojik çelişkileri ve

* Eser Rusçadan Türkçeye çevrilmiştir. V. V. Bartold, “Noviya İzsledovaniya Ob Orhonskih Nadpis-yah”, Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvişeniya, Sedmoe Desyatiletie, Çast CCXXV. Tipografiya “V. S. Balaşiv i K”. Nab. Fontanki, 95. C. – Peterburg, 1899, s. 231-250.

** Doktora Öğrencisi, Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. h-ahmedov1989@yandex.com

¹“Orhon ve Yenisey'de Yer Alan Mezar Taşları Üzerindeki Yazıtlar” adlı makaleden.

²Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Von Dr. J. Marquart. Mit cinem Vorwort und Anhang von Prof. W. Bang in Löwen. Leipzig 1898.

tutarsızlıkları ortaya çıkarmıştır. Ve elbette ki, bütün bunlar bizim kronolojiye ve tarihî olaylara olan bakışımızı değiştirmiştir. Buradan gelinen nokta şu ki, yazıtlardaki bütün tarihî olaylar kronolojik sıralanmaya göre belirlenmiştir. Markvart'ın diğer teorilerinden bizim için en önemlilerinden biri de adların çevirisi- dir. Böylece Yençu Nehriyle Sırderya'yı, Demir Kapı ile (Temir Kanıg) sadece Baysun-tau dağlarındaki Buzkale geçidini anlamak mümkündür. Bu yolla Orhon Türkleri Türgeşler'le savaşlarında Melioranskiy'in çalışmasında yazdığından daha batıya doğru çekilmişlerdir.³

Radlof'un bu sene basılan "Die alttürkischen Inschriften"⁴ kitabının yeni fa- sikülü kendisinde birçok değerli tarihî bilgileri barındırmaktadır. Kitapta şunlar yer almaktadır: 1) V. V. Radlof'un lengüistik incelemesinin ekiyle birlikte yeni büyük yazıtın metni ve tercümesi (bu yazıt 1897'de Bayan Klements tarafından Bayn-Çzokto'da, Toli Nehri'nin sağ kıyısı ile Nologyoy posta istasyonu arasında bulunmuştur (Melioranskiy 1898: 273, 283). 2) Bu yazıtı "sonsöz" ünlü Sinolog Prof. F. Hirt tarafından kaleme alınmıştır. Burada Çin kaynaklarından yararlanı- larak ilk Türk hakanları olan İlteriş'in veya Gültülg'ün hâkimiyetleriyle ilgili bilgi- ler verilmiştir; 3) Markvart ve Bang'ın yazıtlarıyla bağlı olan bu eserde Türklerin tarihine değinilerek VII. ve VIII. yüzyıllardaki kronolojik olaylar yeniden ele alınmıştır. Üstelik bu yazıda Arap kaynaklarının Markvart'ın kitabından buldu- ğumuzdan daha özenli bir yorumu verilmeye çalışılmıştır. Prof. Hirt'in bu ko- nuyla ilgili kaleme aldığı makale Orta Asya tarihi üzerine daha önceki Sinologla- rın çalışmalarından kesin olarak ayrılan bilimsel öneme sahip bir çalışmadır. Genellikle son çalışmalar herhangi bir eserin çevirisi ile sınırlı kalmış, bu çeviri metinde özel adların transkripsiyonu çağdaş ses sistemine göre yapılmıştır. Prof. Hirt'in çalışması tarih ve filoloji biliminin bütün taleplerini karşılamaktadır. Prof. Hirt'e göre Çince kaynakların çevirmenler ve yorumcuları daha geniş amaçları ayrıntılı bir çalışmada bir araya getirmenin zorluklarını algılayarak kendilerini çalışmaya verememişlerdir: ayrıntılı ve bilimsel açıklamalar içeren bir bölümün özenli çevirisi bütün bir kitabın başarılı çevirisinden sıklıkla daha yararlıdır. Bu sisteme uyan Hirt, "Tan Hanedanlık Tarihi'nden sadece bir bölü- mün metnini ve çevirisini vermiştir. Onun tarafından seçilen bölüm sadece İlteriş'in (Kultug) hâkimiyet dönemini kapsamaktadır. Bütün bu bilgiler, en eskisi VIII. yüzyıla dayanan daha önce yapılan araştırmalarla (Tun-dyan, eser adı "Du- yuy'ya, 733-812 yılları arası) karşılaştırılarak eklemeler yapılmış, açıklanmış ve test edilmiştir. Pek çok bilgi Tan-Şu hanedanlığına ait biyografik ve etnografik

³ Bk. Melioranskiy 264, 267, 284, 290.

⁴ Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Von Dr. W. Radloff. – Zweite Folge. W. Radloff, Die Inschrift des Tonjukuk. Fr. Hirth, Nachwrote zur Inschrift des Tonjukuk. W. Barthold, Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen.

ek kısımlarından alınmıştır; daha sonra Prof. Hirt, Moçjo ve Mogilyan'ın hanedanlıklarına değinen bölümü de bu şekilde ayrıntılı işlemeyi umut etmektedir.

Sunulan bu makalede adları daha önce zikredilen Markvart'ın, Bang'ın, Radlof'un ve Hirt'in çalışmalarının sonucu hakkında kısaca bilgi vermek isterim. Melioranskiy, kendi makalesinde daha sonra yaptığı değişiklikler ve eklemelerle ilgili bilgi vermiştir.⁵ Bu makaleye benzer olarak bizim makalemiz, orijinalde adı geçen çalışmaları inceleme imkânı olan uzmanlar için değil, daha geniş bir okuyucu kitlesi için hazırlanmıştır.

Bayan Klements tarafından bulunan kitabe, gerek Orhon kitabelerinde gerekse Çin kaynaklarında adı geçene, Bilgehan'ın kayınpederi ve üç hanın danışmanı Tonyukuk içindir. Çin kaynaklarında Tonyukuk'un adı yalnız 716 yılından itibaren geçmeye başlamıştır. Tonyukuk'un İlterev'in hükümdarlığı sırasında rolüne gelince, onun kendisine ait gösterdiği başarılar ve zaferler, Çinlilerin ifadelerine göre, güya 689 yılında Türgeşlerle savaşta öldürülen A-şi-de Yuan-Çjen adlı birinin işiymiş. Prof. Hirt, geçerli kanıtlarıyla Yuan-Çujen ile Tonyukuk'un aynı şahıs olduğu fikrini ileri sürmüştür. Onun ölümüyle ilgili dedikodular ya Moçjo Han tarafından ya da politik nedenlerden dolayı Tonyukuk'un kendisi tarafından yayılmıştır. Hanla Çin yönetimi arasında kısa vadeli olsa da iyi bir ilişki kurulmuştur. Çinlilerin en tehlikeli düşmanı, hain Yuan-Çjen'in kaybolması bu dostluk ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olamamıştır. Bu konuda Çinli tarihçinin hatası olabileceğini düşünmemizin nedeni Doğu Türklerinin başında Yuan Çan'ı daha sonra ise Moçjo'yu göstermeleridir. Tarihi bu değişimi Yuan-Çjen'in ölümü ile açıklamıştır.

Prof. Hirt tarafından incelenen Çin kaynakları ve Tonyukuk yazıtını temel olarak İleriş'in hakanlığıyla ilgili bizde yeni fikir oluşmuştur. Çin yönetimine karşı ayaklanma 682 yılında oluşmuştur.⁶ Ayaklanmanın önderi A-şi-n han soyundandır. Onun babası Çin hâkimiyetini kabul etmiş bir kabilenin başında bulunmuştur. Oğlu babadan bu görevi miras almış; yazıt onu İdat kabilesinin şadı* olarak adlandırmıştır. Kül Tigin yazıtında bahsedilen Türklerin vatanseverliği, ruh halleri (Melioranskiy 1898: 283). yabancı boyunduruğu alaşağı etmek için birkaç girişime neden olmuş; Bu girişimlerin başarısız sonucunu Tonyukuk, Türklerin istikrarsızlığı ile açıklamaktadır. Daha başlarında han olmadan ayaklanmışlar veya seçilmiş hanlarını terk ederek yeniden Çinlilerin tarafına geçmiş-

⁵ Okuyucuların daha rahat anlayabilmesi için Sn. Melioranskiy'nin şahıs adlarıyla ilgili uyguladığı transkripsiyonu değiştirmemeye çalışıyorum.

⁶ Bk. Melioranskiy 264.

*Eski Türklerdeki yüksek rütbeli komutanları tanımlamak için kullanılan terimdir. (<https://tr.wikipedia.org/wiki/%C5%9Ead>)

lerdir. Bütün bu gelişmeler Yun-Çjun'un hükümdarlığı döneminde Büyük Sett'te yakın, şimdiki Da-tun-fu şehrinde kuzeye doğru bir yerde yaşanmıştır. Bölgeye tabi olmuş Türkler yerleşmiş ve başlarındaki sivil yönetim A-şi-de ailesine mensup olmuştur. İleriş'in ayaklanmasına yakın bir dönemde, aile üyelerinden biri tamamen Çin eğitimi almış Yuan-çjen (Tonyukuk), belirsiz bir suçtan hapse atılmıştır. Bundan sonra o, sanki kendi suçunu unutturmak için isyancılara karşı savaşmaya izin verilmesini rica etmiştir. Onun bu ricası kabul edilmiş fakat o bundan farklı amaçlar için yararlanarak İleriş'le ilişki kurmaya çalışmış ve bu yolla onun sözcülüğünü yapmayı planlamıştır. Çin politikasının bütün inceliklerini bilen A-şi-de soyunun temsilcileri, A-şi-de soyundan prenslere bu tür rol oldukça uygundur. Bilgehan adına dikilmiş yazıtlarda her gerçek bilgeliğin, halkın yararı adına her doğru kavramın kaynağı hansa o zaman Tonyukuk han olarak kendine askerî cesareti almaktadır (Melioranskiy 1898: 271-272). Onun akli yetenekleri ile ilgili verilen bilgiler ise hiç de hoşgörülü olmadığını gösterir: *"Eğer o, sırtında sıska sığır ve yağlı sığır olduğunu bilse bile hangisinin arık veya yağlı olduğunu ayırt edemez"*.⁷ Diğer taraftan ona, Tonyukuk'a "Tanrı ona bilgelik vermiştir"; hanın askerî bilgisi ve bilgeliği Türk halkının yüceliğiyle bağdaştırılmıştır. Han diğer yazıtlarda olduğu gibi İleriş Hakan'dan kalma rütbeyle sahiptir; Çinliler onu Gu-du-lu (Kutlug= "mutlu") diye adlandırmışlardır; Prof. Hirt'in çevrilerine dikkat edilirse aynı adlandırmaların han neslinden olan diğer şahıslarda da olduğu görülür. Bu araştırmadan yola çıkarak Prof. Hirt, Kutlug kelimesinin "aile soyundan gelen ikinci ad olabilir veya hizmette bulunduğu büyük A-şi-na soyundan geldiği için" ortaya çıktığı fikrini ileri sürmüştür. Gerçekte ise "Kutlug" kelimesi sadece bir hükümdar ailesine ait rütbe olarak görülmektedir. "Hazretleri" kelimesinin karşılığı olduğunu da söyleyebiliriz.

Yeni hakan ve onun vezirinin ilk yerleşkesi İn-şan ve Hankay Dağları arasındaki Kara-kum (Çince Hey-şa) olmuştur. Onların askerleri avlarla beslenirlermiş. Bu yerleşkede Türkler birleşmiş Oğuzlara, Çinlilere ve Hitaylara saldırmışlar. Bu koalisyonun gerçekleşmesi Tonyukuk yazıtında bizim Türklerden kuzeyde yaşayan bir Oğuz kolunun başkanına, Kül Tigin yazıtındaki Baz-Kagan'a aittir (Melioranskiy 1898: 283). Tonyukuk'un önerisiyle han; aynı zamanda doğuya, güneye, batıya ve kuzeye ordu göndermiş ve böylece düşmanlarının birleşmesini engellemiştir.

⁷V. V. Radolf'un (Zweite Folge 117) karşı çıkmasına rağmen bu söylenenle ilgili ben de tamamen aynı düşüncedeyim. Olsa bilsin ki, bu sözlerle Tonyukuk'un düşünsel olarak yetersiz olduğuna işaret edilmemiştir. Onun korkusuzluğu, rakipler arasında güçlü zayıf ayrımı yapmadan devletini koruyan "akıllı rehber" şeklinde de değerlendirilmiş olabilir.

Oğuzlar, Tole Nehri civarında parçalanmışlar. Bundan sonra Türkler kendi başkentlerini kuzeyden de öteye taşıyarak Ötüken ormanına kadar gelmişler. V. V. Radlof ve Prof. Hirt'in araştırmalarına göre ülkenin batı kısmı Hangay ve Kentey arasındaki Orhon'dan batıya doğru olan dağlık ülkeydi.⁸ Oğuzlara saldırıyla ilgili (daha Tonyukuk'la İltiş'in birleşmediği dönem) Çin kaynaklarında da bilgi verilmiştir. Ötüken ormanlarında yeni hakanın etrafında toplanan halk farklı taraflardan; güneyden, batıdan, kuzeyden ve doğudan gelmişlerdir.

Bu yolla parçalanmış Tölesler ve Tarduşlardan⁹ Tonyukuk yazıtlarında bahsedilmemiştir. Töles kelimesine yazıtta rastlanmamıştır. Tarduşların adına ise kardeşi hayattayken bu tayfanın başında yer alan Moçjo Hanla ilgili bilgi verilirken rastlanılmıştır. Diğer taraftan da Tonyukuk'un yazıtından daha sonraki dönem anıtlarda karşılaşılmayan "Türk halkı Sir" (ve ya "Türklerin ve Sirlerin halkı; dilbilgisi bakımından her ikisi de söylene bilir) gibi ifadelerle sık sık yer verilmiştir. V. V. Rodlof ve Prof. Hirt, Çin kaynaklarında sık sık görünen Spyanto¹⁰ kelimesinin Sir ve Tarduş kelimesinin transkripsiyon şekli olduğu kanaatine gelmişler. Bir zamanlar güçlü olan bu tayfanın kalıntıları Karakum'da kalarak İltiş'e birleşmiştir. Yeni kavim oluşuktan sonra buraya Türk halklarının başka özellikleri de girmiş ve böylece Sirlerin varlığı onların içinde eriyerek kaybolmuştur. Bundan dolayı onların adına Kül Tigin ve Bilgehan yazıtlarının devamında rastlanmamıştır.

Daha sonraki yıllarda (638-687) Türkler, Çin vilayetlerine büyük baskınlar yapmışlar. Tonyukuk'un yazıtında daha önce bulunmuş diğer yazıtlarda olduğu gibi¹¹ Şan-dun vilayetine yapılan seferlerden bahsedilmiştir. Prof. Hirt o sırada böyle adlandırmanın mevcut vilayete değil, Çijil vilayetine ait olduğunu kanıtlamıştır. İltiş'in hükümdarlığının sonuna yakın Çinlilerle anlaşma yapan Batı Türkleri Kırgızlar ve Türgeşler saldırıya geçmişler. Bu durumda İltiş, Tonyukuk başkanlığında daha hızlı davranarak düşmanı hayal kırıklığına uğratmıştır. Yalnız, Gökmen Dağından (bu adlandırmayla hiç şüphesiz Tannu-ola Dağları değil, Sayan dağ sırası ilk akla gelmelidir¹²) geçilebilecek tek bir yol da kapanınca (muhtemelen kardan dolayı) Tonyukuk orduyu Az halkından onun emrine verilen bir kılavuz sayesinde bilinmeyen bir geçide getirmiş ve üstelik karlı yollardan götürmeyi başarmıştır. Bunun sayesinde o, Kırgızları yenerek hanlarını öldürmüş ve onları kendilerine bağlamıştır. Vatanına geri döndükten sonra o,

⁸ Bk. Melioranskiy 270.

⁹ Age. 275.

¹⁰ İakinf, Orta Asya'da Yaşayan Halklarla İlgili Derleme, 426-433.

¹¹ Bk. Melioranskiy 284. Böylece "Yeşil Nehir" aracılığıyla Huan-he'yi anlamak mümkündür. Fakat aynı "Mavi Nehir"e (yani Yan-çvu-çzyan) ait edilmez.

¹² Bk. Melioranskiy 281.

Türgeş hakanının Moğolistan'a istilaya hazırladığını ve bunun yanı sıra Çinlilerin de Türklere karşı savaşa hazırlandığını öğrenmiştir. Bu sırada İlteriş'in eşinin ölümü, kendisinin cenaze törenine katılmak için geri dönmesine neden olmuştur. Böylece ordunun başına kardeşi Moçjo'yu ve Tonyukuk'u getirerek onlara Altun-yış Dağları (Melioranskiy 1898: 264). (Güney Altay) etrafında mevki almaları emrini vermiştir. Burada onlar Türgeşler'in Yarış düzünde (muhtemelen Semireç'in kuzey kısmında) ordu topladığını öğrenmişler. Tonyukuk burada da hücum stratejisini başarılı bir şekilde değiştirmiştir. O, Altun-yış'ın eteklerinden gitmeye karar vererek "geçidi imkânsız" yerlerden geçerek İrtiş Nehri'ne varmış ve böylece Bolçu adındaki yere gelmiştir. Bütün bu ivediliğe rağmen Yarış düzünde artık 100.000 civarında Türgeş toplanmıştır. Artık geri çekilmekten konuşmaya başlamış olan beyleri bu haber tedirgin etmiştir. Tonyukuk ilk önce onları ikna etmeyi başarmıştır. Daha sonra ise Türgeşler'i ağır bir yenilgiye uğratarak hanlarıyla birlikte elli askeri esir aldırılmıştır. Yabgularını ve şadlarını¹³ ise öldürtmüştür; yenilen halk ise onun hâkimiyetini kabul etmiştir. Tonyukuk, Türgeş ordusunu kendisine bağladıktan sonra güneybatıya doğru yönelmiş ve Yençu (Sır-Derya) Nehri üzerinden Demir Kapılar'a (Buzkale geçidi) varmıştır. Geri dönüşte Soğdlar'ın ordusunu darmadağın etmiştir.

Çin kaynakları bize Tonyuk anlatılarını daha detaylı bir şekilde tamamlamamıza ve bu olayların zamanını daha keskin olarak belirlememize yardımcı olmaktadır. Türkler hakikaten de aynı dönemde hem Türgeşlerle hem de Çinlilerle savaşmak zorunda kalmışlar. Tonyukuk, 689 yılının sonbaharında Altay'a ordu yürütürken Moçjo da Çinlilere karşı savaşa başlamıştır (Böylece Kırgızların da hücumu muhtemelen 688-689 yıllarının kışına denk gelmiştir.). Çin ordusunun başında kraliçenin sevdiği Se-huay-i yer almıştır. Ona "sınır ihlali" yaptıkları için Türkleri cezalandırma emri verilmiştir. O, Şan-yu-tay kayalıklarına kadar gelse de Türklerle karşılaşmamış ve buraya üzerinde kendi başarılarıyla ilgili yazısı olan bir taş bırakmakla yetinmiştir. Prof. Hirt'e göre bütün bu taktikler rakibi yumuşatma amacı gütmüştür. Moçjo, bu karmaşık durumda ordusunu Çinlilerle savaşa sokmak niyetinde değildir. Askerî tecrübesi fazla olmayan Huay-i, düşmanın üzerine gitmeye acele etmemiştir. Yalnız, Türkler sınırı terk ettikten sonra oraya gelmiş ve bu duruma sadece sevinebilmiştir. Böylece geri çekilen düşmanı da takip etmeyi düşünmemiştir. Çinlilerin de geri çekilmesinden sonra Moçjo, Tonyukuk'la birleşmek için acele etmiştir.

Batı Türklerinin devletinde artık birkaç yıl düzensizlik yaşanmıştır. A-şi-na kabilesinden olan Hu-se-lo Han, amansızlığıyla kendi halkının nefretini kazan-

¹³ Bu rütbelere ilgili bk. Melioranskiy 274.

mıştır. Türgeşlerin başı, Batı Türklerinin onuncu kuşağından olan Vu-çji-le¹⁴ bu durumdan yararlanarak yavaş yavaş halkın tamamını kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Doğu Türkleriyle savaşta yenilgiye uğrayarak esir alınmıştır. Fakat rakiple antlaşma yaparak onları Hu-se-lo'ya hâlâ destek olan nüfuzun yaşadığı bölgeye götüreceği konusunda inandırmıştır. Böylece Tonyukuk ve Moçjo'nun Güney Batı istikametindeki yürüyüşü anlaşılmıştır. Çin kaynaklarına göre A-şina soyunun batı kolu üzerindeki tam zafer, Vu-Çji-le ile Moçjo'nun müttelikliği sayesinde elde edilmiştir. Hu-se-lo artık 690 yılının sonlarından itibaren kendine yakın olanlarla birlikte Çin sınırları içinde sığınak aramak zorunda kalmıştır.

Türgeşler'le savaşın ardından İlateriş vefat etmiştir. Çin kaynakları bu olayın tarihiyle ilgili (690-693 yılları) farklı görüşler bildirmişler. Yazıtlarda onun öldüğü yılda büyük oğlunun sekiz, ikinci oğlunun yedi yaş olduğunu göstermekle sanki ölüm tarihinin 692 ve ya 691 yılının sonlarında olduğunu işaret etmeye çalışmışlar. Prof. Hirt ise bu konuyla ilgili soruyu daha da açık bırakarak 693 yılı üzerinde durmuştur. Kül Tigin'in yazıtına göre İlateriş bütün hayatı boyu kırk yedi kez sefer yapmış ve bunların yirmisini kaybetmiştir (Melioranskiy 1898: 283). Tonyukuk'un yirmi dokuz savaşından on yedisi Çinlilerle, yedisi Gitaylarla, beşiyse Oğuzlarla olmuştur. Prof. Thomsen'in de daha önce belirttiği gibi, seferler yağma karakterli saldırıdır. Yağmacılar askerî güçlerle karşılaşmamak için işlerini daha çabuk görmüşler. Seferlerin sayısının savaşların sayısını aşmış olması da bu yüzdendir. En büyük baskınlar Çin'e yapılmış; bunun yanı sıra Han'ın kabile içinde ve Oğuzlarla savaşı oldukça amansız hale gelmiştir. Bu mücadelenin üzerinde Tonyukuk özellikle durmuştur. İlateriş'in (yani yenilgiye uğratılmış rakiplerin tasviri) mezarı üzerindeki "Balbalların"¹⁵ yanında ilk dikkati çeken Oğuzların Baz-Kağan'ının tasviridir.

İlateriş'ten sonra hâkimiyete onu yirmi yedi yaşındaki kardeşi Moçjo gelmiştir. Yazıtlarda o, hakanın Kapagan'ı¹⁶ rütbesini taşımaktadır. O, başarılı bir şekilde İlateriş'in işini devam ettirmiş ve hanedanlığını en yüksek şekilde geliştirmiştir. Moçjo'nun başarısı halkın arasında onun selefinin ününü gölgelemiş Tonyukuk yaşananları haksızlık olarak görmüş ve buna karşı çıkmıştır. Halkı için çalışan yeni hanın "gece uyumadığını, gündüz dinlenmediğini" kabul etse de yaşlı İlateriş Kağan'ın ve onun bilge danışmanı Tonyuk'ın çabaları olmaksızın ne devletin ne halkın ne de Kapagan'ın kendisinin olmayacağına ısrar etmiştir. Ton-

¹⁴ Sn. Melioranskiy 287, Turgenlerin Batı Tu-gyu'lar olduğu fikrini vurgulayarak bu konuda Çin kaynaklarının pek doğru olmadığı kanaatine geldiğini söylemiştir.

¹⁵ Age. 270.

¹⁶ Şimdiye kadar Kapagan (Bk. Melioranskiy 265, 274, 286) olarak okunsa da Sn. Markvart bu adlandırmaya Bulgarlar kaynaklarında havhavuç veya havhavoc şeklinde, Avar kaynaklarında ise capcanus şeklinde rastlandığını kanıtlamıştır.

yukuk, kendi şöhretini tamamen birinci hükümdarına bağlamıştır. Yaşadığı son otuz yılda ise diğer hükümdarlarla ilgili sadece genel bilgiler vermekle yetinmiştir.

Moçjo'nun hükümdarlığıyla ilgili bilgilere biz Çin kaynaklarının yanı sıra onun her iki yeğenin mezar taşı kitabelerinde de (Melioranskiy 1898: 279). Bilindiği gibi hanlık soyunun diğer bir üyesi, prens Yollig Tigin tarafından kaleme alınan bu kitabelerde Yollig Tigin sadece kişilerin katıldığı seferlerden bahsetmektedir. Şimdi Kül Tigin'in biyografik yazısına baktığımızda nedense onun yürüyüşlerindeki kahramanlıklarından sadece amcasının hükümdarlığı dönemini ele adlığını görmekteyiz. Fakat Çin kaynaklarından da bilmekteyiz ki, Kül-Tigin kardeşinin hükümdarlığı döneminde de Türk ordusunun başında yer almıştır.¹⁷ Yapılan seferlerin zamanı kardeşlerden birinin yaşıyla veya her ikisinin yaşıyla belirlenmektedir. Bu bilgileri kronolojik yönden değerlendiren Çinlilerin fikirlerinden yola çıkarak Mogilyan'ın hayatının ilk yılları 683 yılının ilk yarısına denk geldiği tahmin edilmiştir. Kül Tigin'in ise doğumu 685 yılının ilk yarısına aittir. Buradan yola çıkarak Türklerin Çinliler gibi insanın yaşını doğum tarihiyle değil bir cenin olduğu zamandan başlattıklarını söyleyebiliriz. Net kronolojik bilgilere (hayvan takvimine göre ay ve gün) oldukça az rastlanılmıştır. On iki yıldan oluşan bu takvimin her yılı bir hayvan ismi üzerine adlandırmıştır. Orta Asyalılar bu takvimi Çinlilerden almıştır. Batı halklarında olduğu gibi Çin'de de bu takvim ilk önce on iki ay için hizmet etmiştir. Prof. Hirt'e göre hayvan tasvirlerine dayanan Çin takvimi Greko-Baktriya ressamlarının etkisinde kalınarak oluşmuştur. Çinliler tarafından bu takvimin kabulünde Baktriya kültürünün etkisi olduğu kabul edilebilir hayvan adlandırmalarının on iki yıllık takvime uygunlaştırılmasından sonra ayların ayırımı rakamlara göre yapılmıştır. Türkler 586 yılında Çinlilerden takvimi aldıklarında yıllarının adlarını da onlardan almışlar. Türklerdeki ayların ismiyle ilgiliyse elimizde tam cetvel bulunmamaktadır. Yazıtlarda olan birkaç ay adını ise bize sadece Batı Türklerinin, bilim adamı Birunî'nin (XI. yüzyıl) çevirdiği ve Moğol işgali dönemindeki (XIII-XV. yüzyıl) Uyguların ay adlarıyla karşılaştırabiliriz. G. Markvart'a göre Birunî, Türklerin takvimindeki ilk iki ayı "ulug ay" ve "kiçik ay" olarak adlandırmıştır. Diğer aylar ise rakam sırasına göre birden ona kadar devam etmiştir. Ay sıralamasındaki "onuncu" ise Roma takviminde olduğu gibi aslında on ikincidir. Bu teori, Prof. Hirt'in çevrileriyle de onaylanmıştır: Yazıtlarda Kül Tigin'in ölümü 9. ayda, Çin kaynaklarında ise 11. ayda gösterilmiştir. Bilge Kağan'ın ölümü ise yazıtlarda 10. ay, Çin kaynaklarında ise 12. ay olarak gösterilmiştir. Böylece yıl Türklerde, Çinlilerde aynı tarihte başlamış; yalnız ay adları farklı olmuştur. Prof. Hirt'e göre Türklerin Çin kültüründeki ay

¹⁷Age. 289.-Iakie, Bilgi Koleksiyonu, I,335.

adlandırmalarıyla tanışmasına kadar ay adlandırmaları rakam sıralamasına göre olmuştur. Birden on ikiye kadar olan sıralamada birinci ay ilkbaharla (20 Marttan 19 Nisana kadar) başlamıştır. Çin takvimine tam uymak için ilk iki aydan birine “büyük”, diğerine ise “küçük” ay adı verilmiştir. Alınan Çin aylarıyla birlikte onların adlarını kendi takvimlerine uygunlaştırarak 11. ve 12. ayların ismi değiştirilmiştir. Uygur takvimindeki birinci ve sonuncu ayların özel bir ada sahip olması kafalarda soru işareti oluşturmuştur. Diğerleri uygun sıralamayla ikiden on bire kadar devam etmiştir. Böylece bütün aylar birbirine uygunlaştırılmıştır. Bu adlandırmaların çok eskiye dayandığı rakamların gramer yapısından da bellidir. Bizim yazıtlarda İkinci ayın (ikinci) adlandırılma şekli Birunî'nin (ikinci) şeklindeki adlandırmasına benzemiştir. Bunun yanı sıra bizim yazıtlarda, 11. ayın bir-yirminci olarak adlandırılması, daha sonraki dönem hiçbir kaynakta görülmemektedir. Böylece Orhon Türklerinde bu tür bir adın olması Markvart ve Hirt'in teorisini yıkmıştır. Yine de Prof. Hirt tarafından ileri sürülen veriler bizim hâlâ bu teoriyi desteklememize imkân vermektedir. İlerde, yeni yazıtların bize Orhon Türklerindeki ayların isminin tamamının ortaya çıkmasına zemin oluşturacağına inanmaktayız. Ve ya en kötü ihtimal Birunî'de olduğu gibi ulug-ay, kiçig-ay ve birinç kelimesinin; Uygurlardaki aram, bir yigirmiş ve çakşabut ile aynı olup olmadığı anlaşılacaktır. Her günün ayrı şekilde adlandırılması konusunda Prof. Thomsen'in, Türklerin Çin'den aldığı altmışlık takvim sistemi üzerine yaptığı çalışmada çelişki olduğu görülmektedir (Melioranskiy 1898: 268). Thomsen bununla “37.” günü anlatmaya çalışmıştır. 37. ile birlikte 27'yide okumak gerekiyor ki, bu da bize bütün eski halklarda olduğu gibi bu rakamlarla sadece ayın günlerinin mümkün olduğunu göstermektedir.

Bilge Kağan için yazılmış yazıtlarda amcasının hâkimiyeti döneminde kendisinin ve Kül Tigin'in 25 sefere, 13 kez savaşa katıldıklarından bahsedilmektedir. Her iki şehzadenin Türk siyasi hayatına katılımı 697 yılına denk gelmiştir. Aralarında en büyüğü 14 yaşında Tartuşların şadı tayin edilmiştir (Çinliler bu olayın 699 yılının 8. ayına denk geldiği kanaatindedir). Yazıtların devamında onların seferleriyle ilgili bilgi verilmiştir.¹⁸

1. Mogilyan'ın Tangut'a 700 yılındaki seferi (Çin kaynaklarına göre 702 yılının 1. ayı).

2. 701 yılının ikinci yarısında Batı'ya Soğdlara yapılan sefer. “Sogdak” kelimesinin önündeki “Altı Çub” kelimesi kafalarda soru işareti oluşturmaktadır. Yazıtlarda Orhon Türklerinin kendilerine o kadar uzak bir ülkeye seferlerinin nedeni ve olaylarla ilgili bilgi verilmemiştir. Sadece oranın Türkler tarafından “dağıtıldığı” söylenmiştir. Son yaşananlarda Soğdların istilası sırasında etkisiz

¹⁸ Bk. Melioranskiy 284.

hale getirilmiş diğerk düşmanlar hakkında bilgi verilmemesinden dolayı onların Türgeşlerle aynı safta yer aldığını veya savaştıklarını da anlamak mümkün değildir. Moçjo muhtemelen kendisinin eski müttefiki Vu-Çji-le'yi, han soyundan gelen herhangi bir tahtta talebi olana karşı savunmuştur. Bunun yanı sıra A-şi-na Kyan'ın batı taraftaki çöllerde bulunma ihtimali de vardır. Bütün bunlara rağmen hücum çok da büyük bir başarı elde etmemiştir. Arap emiri Muhallab, 699 yılında Keş kentini (Buhara vilayetindeki Şehr-i Sebz'e yakın bir yer) kuşatmış ve 701 yılının sonbaharında şehri haraç ödemeye ve rehine vermeye zorlamıştır. Onun bu kuşatmasına Türkler karşı çıkmamışlar. Fakat Keş'ten Belh'e geri dönerken iki Arap bölüğü beklenmedik bir şekilde birbirinin ardınca 500 kişiden oluşan Türk çetesinin hücumuna maruz kalmıştır. Muhtemelen bu çete, Orhon Türkerlerinden oluşan askerî birliklere aittir. Veya daha önce yendikleri düşmanların parçalanmış kuvvetleridir.

3) Ong-Tutuk komutanlığında elli binlik Çin ordusu yenilgiye uğratılmıştır (muhtemelen 702 yılında). Sayın Markvart'a göre lider olarak görülen Syan-Van'a Ani-Bo-Da-Du-Du rütbesi verilmiş ve sınırları koruyan ordunun başında yer almıştır. Çin kaynaklarında onun yenilgisiyle ilgili hiçbir bilgi verilmemiştir. Onu sadece hareketsiz kalmakla suçlamışlardır, bunun sonucu olarak da ona ait topraklarda Türkler büyük saldırılar gerçekleştirmişlerdir.

4) Vergi ödenmekten kaçındıkları için Basmiller'in İdukt'lar üzerine yürüyüşü (703 yılı ve ya 704 yılı).

5)Çinlilerle 706 yılında yapılan yeni savaşta bu kez Çeçe-Sengüg'e ait yetmiş binlik ordu darmadağın edilmiştir. Çinliler Şa-Çja-Çun'un bu yenilgisinin 12. ayda, yani 707 yılının Ocak ayında olduğunu iddia etmişlerdir.

6) Türgi Yargun Gölü kıyısında Ulug Erkin komutasındaki Yer Bayırık halkı yenilgiye uğratılmıştır (707 yılında?).

7) 709-713 yılı seferleri. Bu dönemde, Tonyukuk zamanında olduğu gibi Batı halklarının Orhon Türklerine karşı bir müttefiklik oluşturup oluşturmadıkları bilinmemektedir. Yazıtlarda Moçjo'dan kağanlık unvanı ve Mogilyan'ın kız kardeşinin nişanlısı unvanı olan Türgeş kağanı ve Kırgızların önderi Bars-Beg, (706 yılında tahta çıkmış; Çin kaynaklarında Şa-ge, lakine tarafından ise Soge olarak adlandırılmıştır) nankörlükte ve kendi müttefikine karşı çıkmakta suçlanmışlar. Fakat onların kendi aralarında müttefik olmalarıyla ilgili bilgi verilmemiştir. Daha sonraki olayların Tonyukuk'un eylemleriyle benzerliği böyle bir müttefikliğin olduğunu göstermektedir. Mogilyan, 709 yılında Kem Nehri'ni geçerek Örlen'de Çin halkına saldırmıştır. Çin kaynaklarına göre aynı yılda Şa-ge'nin kardeşi Çje-nu Moçjo'yu kendi kardeşine karşı yardıma çağırmıştır. 688 yılında olduğu gibi Tonyukuk, Mogilyan ve Kül Tigin 710 yılının sonu ve 711 yılının ba-

şında da Gökmen dağından (Sayan Dağları) yürüyüşe başlamışlar. Bu yürüyüşte Sunga (muhtemelen Altay'ın bir kısmı) işgal edilerek han (Bars Bey) öldürülmüş halkı ise itaat etmeyi kabul etmiştir. Yine 711 yılında Altun-Yış'ı ve İrtiş nehrini geçerek Bolçu'da Türgeşleri yenmişler ve hanlarını, yabgularını ve şadlarını öldürmüşler. Çin kaynaklarına göre Şa-ge Han esir alınmış ve Moçjo hem onun hem de onun kardeşi Çje-nu'nun öldürülmesini emretmiştir. Bu konuda onlara şöyle demiştir: "Siz kardeş olmanıza rağmen birbirinizle anlaşabilecek şekilde yaşayamadınız. Bundan dolayı ben sizin sadakatinize nasıl güvene bilirim?" (Iakinf 1851: 368). Halkın diğer kısmı özellikle Kara Türgeşler batıya doğru çekilmeye başlamışlar. Onların ardından giden Türkler Sır Derya nehrinin kıyılarına kadar gelmişler. Nehri geçtikten sonra Soğdian'ı işgal ederek neredeyse Demir Kapı'ya dayanmışlar. Yazıtta Kara Türgeşlerin takibi ve Soğdian'a seferle ilgili haberler arasında küçük bir boşluk vardır. Burada yürüyüşün sadece düşmanı takip etme niteliğinde olduğu hakkında bilgi verilmiştir. Nitekim Mogilyan burada ülkenin işgal edildiğinden değil, sadece Soğdian halkının daha iyi bir düzende yaşaması için bu yürüyüşün hayata geçirildiğinden bahsetmiştir. Mogilyan, Soğdian'dayken Kara-Türgeşler'in Kenegeres halkına saldırdığını öğrenmiştir. Bu sırada onun ordusu yiyecek sıkıntısı yaşamış ve atları bir deri bir kemik kalmıştır. Bunun yanı sıra "cesur erlerin" saldırısına maruz kalmışlar. "Pişman olan" (çok ileri gittiği için böyle deniliyor) Mogilyan, Kül Tigin'i küçük bölükle Kara Türgeşler'in üzerine göndermiştir. "Büyük savaşta" sonuncular darmadağın olmuş ve Kül Tigin geri dönerken Koşu Tutka'yı (bu şahısın kim olduğu bilinmemektedir.) da yenmiştir.

O yıllarda Arapların da Orta Asya'da büyük başarılar kazanmışlardır. Bu nedenden dolayı Horasan emri Kuteybe Bin Müslim'in komutasındaki Arapların Türklerle çatışması kaçınılmazmış. Araplar Soğdian'ı ve Semerkant'ı 712 yılında fethetmişler. Savaş sırasında Semerkant hükümdarı kendi komşularından yardım istemişler. Onlar da karşılığında genç aristokratlardan oluşan güçlü süvari bölüğünü Soğdian'a göndermişler. Bir kaynağa göre bölüğün başında "hakanın oğlu" (kağanın) görev almıştır. Buna karşı Kuteybe, savaş deneyimi yüksek Arap prenslerinden oluşan seçme süvari bölüğünü (300-600 kişi) göndermiştir. Araplar kendi düşmanlarını tuzağa düşürmeyi başarmış ve neredeyse bütün bölüğü mahvetmişlerdir. Markvart'ın, Taber'nin bu anlatımı bizim Türklere ait olabilir. Zira Mogilyan ve Kül Tigin, yerel aristokratlardan oluşan küçük bir müfrezenin başında ordularının ana kitlesini bırakarak fethettikleri ülkeyi terk ederlerdi. Diğer bir tarihçi Yakubi'nin anlatımı yazıtlara daha uygundur.¹⁹ Kuteybe, Semer-

¹⁹ Biz bu makaleyi hazırladıktan sonra Prof. Hautsima'ın (Gött. Gel. Anzç 1899, N5) sn. Markvart'ın kitabıyla ilgili yorumuyla tanıştık. Burada yapılan yorumlar sn. Markvart'ın fikirleriyle

kant'ı istila ettikten sonra kardeşi Abd-Ar-Rahman komutasındaki Arap askerî birliğini orada bırakarak Merv'e dönmüştür. Onun gidişinden kısa bir süre sonra Soğdiler ayaklanarak ülkeye giren Türk hakanından yardım istemişler. Böylece Araplar Semerkant'ta sıkışıp kalmışlar. Bu olayı kardeşinden öğrenen Kuteybe, 713 yılının ilkbaharına kadar beklemiştir. Ardından Türklere karşı hücumla geçerek onları yenmiş ve bölgeye yeniden hâkim olmuştur. Türklerin Soğdiyan ve diğer bölgelere girişi 712 yılının sonbaharına kadar gecikmiştir. Arapların işgali altındaki Semerkant şehri hariç olmak üzere bütün bölge halkı onları bir kurtarıcı olarak karşılamıştır. Türk ordusu kışın bu ülkeye girdiğinde etraf Araplar tarafından harabeye çevrilmiştir. Kuteybe, yılın bu döneminin göçebeler için çok ağır olduğunu bildiğinden saldırıyı bahara kadar ertelemeye karar vermiştir. Bu ortamda yapılacak savaşın "cesur erler" veyahut Kuteybe'nin askerleri için başarı getireceği kaçınılmazdı. Kuteyp'in 713 yılında yaptığı seferle ilgili Taberî de bilgi vermiştir. O, Kuteyp'in Buhara, Keşa (Şehrisebz) ve Necef'te (Karşi) yaşayan halktan 20.000 adamın toplanarak Araplara yardım edilmesini talep etmiştir. Yazıtlardaki metnin aksine Türkler sadece "Soğd"u veya Semerkant'ı ele geçirebilmişler. Demir Kapı'ya kadar ise varamamışlar. Bu yaşananları değerlendirmek için Tonyukuk'un yazılarıyla paralel hareket etmek gerekmektedir. Böyle ki, 688 ve 689 yıllarında yapılan yürüyüşlerin anlatımlarıyla Mogilyan ve Kül Tigin'in yürüyüşleriyle ilgili anlatılanlar benzerdir.

Ordusunu düşünce bu kadar ileri götürdüğüne "pişman olan" Mogilyan geri çekilmeyi düşünmek zorunda kaldı. Uzaklara geri çekilme çok da güvenli değildi; Türkleri güneyden Araplar ve müttefikleri, kuzeyden ise Kara Türgeşler tehdit etmişler. Bunun yanı sıra 712 yılından itibaren Altay'da yaşayan Karluklar da onlara karşı düşmanca davranmaya başlamışlardır. Bu durumda Kül Tigin büyük bir bölükle ileriye, kardeşinin geri çekilmesini gizlemek amacıyla gönderilmiş ve görevini başarıyla yerine yetirmiştir. Kara Türgeşler üzerinde elde edilen galibiyet Kengereslerin memleketinde hayata geçmiştir. Sayın Markvart, onları Peçenekler (Konstantin Bagryanorodna'da Kayyar ve Kayxar) olarak tanımlar. Pek çok Arapça kaynakta Sır-Derya Nehrinin ismi Kangar veya Kankar (Çin transkripsiyonlarında Kan-çze, eski kaynaklarında ise K'an-kit) olarak geçmiştir. Bundan dolayı Sayın Markvart, Peçeneklerin daha o zamanlarda nehrin kıyısında yaşadığını tahmin etmiştir. Genellikle, Kayyar kelimesiyle ses benzerliğine sahip yer adlarıyla Sır-Derya havzasında sıkça karşılaşılmaktadır. Bunun

çelişmektedir. Aynı zamanda yapılan bu yorumlar benim ve Yakubi'nin fikirleriyle neredeyse üst üste düşmektedir. Prof. Haustma yazıtların kronolojisini hatırlatır. Fakat eski kronolojiden vazgeçmek kaçınılmazdır ve hatta önemlidir. Yazar, Türgeşler'e karşı yapılan yürüyüşü anlatırken aynı ülkede 711 yılından 713 yılına kadar yapılan askerî eylemlere değinmiştir. Daha sonra 712 yılında başlayan ve 714 veya 715 yılında biten Karluklarla savaştan bahsetmiştir.

yanı sıra Kanha ve Kang (Avesta'da ve Şehname'de) terimlerini ve Çirçik'e yakın Kenkere (Arap coğrafyacılarında) şehrini hatırlatmamız gerekir. Hatta günümüzde Angren'e yakınlıklarında Kanga ve Kanka adlı tepeler bulunmaktadır. Bu yerlerde hâlâ eski kültürün izleri olan kurganlar ve şaftların kalıntıları vardır.²⁰ Sayın Markvart'ın bu teorisinden yola çıkıldığında bazı kısımlar oldukça dikkat çekicidir. Fakat Kengeres kelimesinin (özellikle sonu "s"li) lengüistik formu tatmin edici olmasa da elimizde sadece bu kaynak bulunmaktadır.

8) Beş Balık'a 714 yılında yapılan başarısız kuşatma. Çin tarihçilerine göre bu olay 3. ayda yaşanmıştır.

9) 714 yılının ikinci yarısında Tamaga kaynağı veya dağ civarında Karluklar üzerinde kazanılan zafer. Bu savaşta her iki kardeş de bulunmuştur. Kül Tigin, büyük ihtimalle bu savaştan önce Batı seferinden geri dönmüştür. Beş-Balık'a yapılan seferden sonra muhtemelen yaz mevsimini İrtiş'te geçiren Mogilyan da kardeşinin ordusuyla birleşmiştir.

10) Kül Tigin'in Kara Göl etrafında Azlar üzerindeki galibiyeti (715 yılı).

11)715-716 yılları arası iç sorunlar. Çin kaynaklarında Moçjo'nun yaşlandığı zaman "aptalca ve çılğınca"²¹ davranışlarda bulunduğu bilgileri verilmiştir. Böylece etrafındakiler ondan uzaklaşmış, bir kısmı ise Çin'e taşınmıştır. Mogilyan da amcasının "zayıflamış devletinden" bahsetmiştir. Fakat hanın ölümünde sonra çıkan isyanı onun çevresindekilerin beceriksizliği ile açıklamıştır. Mogilyan ve Kül Tigin, 715 yılında Azlarla yapılan savaştan geri döndükten sonra yeniden birlikte İzgillerle ve artık beşinci kez Oğuzlarla savaşmışlar. Türkler birçok kez zor duruma düşseler de bu durumdan çıkarak düşmanlarını yenmeyi başarmışlar. Bunun yanı sıra açlıktan çok etkilendikleri için Magı Kuran'da kışı geçirme kararı almışlardır. Bunu öğrenen isyancılar, 716 yılında hanın karargâhına saldırma kararı almışlardır. Karargâhın komutasını Kül Tigin'e bırakan Mogilyan, ordusunun bir kısmıyla onlara karşı hareket etmiştir.²² İsyancılar da kendi aralarında ikiye ayrılarak bir kısmı Mogilyan'a, diğer kısmı ise karargâha saldırmışlardır. Kül Tigin'in gösterdiği kahramanlık neticesinde isyancılar darmadağın edilmiştir. Aynı zamanda Mogilyan da ordusunun zayıflamasına rağmen düşmanı yenmeyi başarmıştır. Bunun ardından Ag'daki iki günlük savaşta Oğuzları ve onların müttefikleri Tatarları da mağlup etmiştir. Çin kaynaklarına

²⁰ Orta Asya. Orta Asya'yla ilgili bilimsel edebiyat makalesi. E.T. Smirnov editörlüğünde. Taşkent 1896: 134 (benim Almanca olan makalemde, 13, 1895 yılı).

²¹ İakinf I 331.

²² Daha önceki okunuşlardan farklı olarak bu mekânın (bk. Melioranskiy, s.289) "abigbaşlaygu" yerine "begbaşlaygu" olarak yanlış okunmuş vardır. Sn. Melioranskiy'nin bu hatası dikkatimi çekmiştir.

göre Oğuzlar üzerinde elde edilmiş galibiyetin ardından geri dönerken Moçjo beklenmedik bir şekilde Yer Bayrak halkının saldırısına uğramış ve 22 Temmuz 716 yılında öldürülmüştür. Onun kafası Çine götürülmek için Çinli elçiye verilmiştir.

Hanın ölümü bu kez han sülalesinde karışıklıklara neden olmuştur. Kül Tigin, Moçjo'nun kendisinde sonra hâkimiyete geçecek "küçükhan" (Melioranskiy 1898: 274) unvanına sahip oğlunu öldürerek devletin başına kendi kardeşini, yazıtlarda adı Bilge Kağan (akil kağan) olarak geçen Moçjo'yu getirmiştir. Bir yerde onun unvanıyla ilgili kapsamlı bir açıklama yapılmıştır: "Gökyüzü gibidir, gökten oluştu akil Türk kağanı". Onun tahta çıkışı ile ilgili yazıtlarda dolgun bilgiler verilmemiştir. Bunun yanı sıra pek çok boşluk tam bir metin oluşturmayı mümkün kılmaktadır. Bulunan kelimelerde anlaşıldığı üzere han sadece halkın değil kağanlardan birinin "suçundan" da bahsetmiştir. Prof. Thomsen ve Sn. Markvar'ta göre bu suçlu olarak görülen kağan Moçjo değil, onun oğludur. Mogilyan, amcasının hâkimiyet döneminden büyük saygıyla bahsetmiştir. Birinci şahıs fiilinin kullanımından da anlaşılacağı üzere ölmüş kağan için cenaze töreni Mogilyan tarafından tahta çıkışından sonra düzenlenmiştir. Bilindiği üzere Türklerde cenaze töreni hanın ölümünden en az bir buçuk yıl sonra yapılır (Melioranskiy 1898: 268). Öldürülmüş düşmanların tasvirleri arasında ilk sırada Kırgız kağanı Bars Bek'in görüntüsü ilk sırada yer almıştır. Bu da Moçjo'nun Kırgızlar üzerindeki galibiyete ne kadar önem verdiğini bir göstergesidir.

Yeni han, kendisinden önceki hanlara benzememiştir. Çinliler onu merhametli ve barışçıl hükümet başçısı, taraftarlarının kalbini kazanmayı başaran biri olarak nitelendirmişler. Devletin askerî işlerinden sorumlu şahıs Kül Tigin kendisi olmuştur. Devletin yönetilmesinde görev alan Mogilyan'ın kayınpederi Tonyukuk ise Kül Tigin tarafından bağışlanarak (muhtemelen onları hepsi "küçük han" taraftarı olmuşlar) görevine iade edilen Moçjo döneminden kalan tek devlet adamıdır. Prof. Hirt'e göre Tonyukuk, Moçjo döneminde devlette önemli role sahip olmamıştır. Yalnız, Mogilyan hâkimiyete geldikten sonra yeniden aktif faaliyetlere başlamıştır. Onun sözlerine inanılacak olursa İlteriş'in sarayındaki eski konumunu almıştır. O, bu makama hemen gelememiştir. İlk başta hapse atılmış fakat önceki yönetimin diğer devlet adamlarına uyguladığı gibi öldürülmemesine karşın sarayı terk etmek zorunda kalmıştır. V. V. Radlof, Tonyukuk tarafında bu dönemle ilgili düzenlenen yazıtı değerlendirirken bazı şeylere dikkat etmiştir. Bu dönemdeki yazıt, Tonyukuk'un emriyle yazdırılmış ve kendisinden hayatta olan bir olarak bahsedildiği için bu yazıtı, Kül Tigin'de ve Bilge Kağan'da olduğu gibi mezar taşı yazıtları olarak kabul edilmesini doğru bulmamıştır. V. V. Radlof'a göre Tonyukuk bu anıtı, 716 yılında keder yaptırt-

mıştır. Bu anıt o öldükten sonra mezar taşıyla birleştirilmiştir. Yaşlı devlet adamının düşkünlüğü uzun zaman sürmemiş, aynı yılda o yeniden saraya çağrılmış ve hükümdarın başdanışmanlığını yapmaya başlamıştır. Prof. Hirt'in araştırmalarına göre yaşının ilerlemesine rağmen 722 ve 725 yıllarında Çin'e elçi olarak gitmiştir. Onun ölümüyle ilgili kesin bilgi yoktur. Mogilyan'ın yazıtlarında o, bu hanın "buyrukları"²³ arasında gösterilmiştir.

Çinlilerin Bilge Kağan'ı daha barışçıl biri olarak nitelendirmelerinin nedeni onun 18 yılda sadece on iki kez üzerlerine hücum etmesidir. Babası ise 9-10 yılda 47 kez Çinliler üzerine hücum etmeye fırsat bulmuştur. Hükümdarlığının ilk yıllarında halkının "karınlarını doyuracak durumda olamamaları" ve "üzerlerine giyecek bulamamaları" savaşı kaçınılmaz kılmıştır: O dönemki Türklerin geleneğine göre halkı "ayağa kaldırmak" için tek çıkış yolu komşu bölgelere saldırmakla mümkündür. Yakın komşulara, kuzeydeki Oğuzlara, doğudaki Çinlilere ve Tatbilere, güneydeki Çinlilere karşı yapılan seferler bu amaca hizmet etmiştir. İleriş ve Moçi zamanında batıya yapılan seferler, Mogilyan döneminde yapılmadığı açıktır. Çin kaynaklarından elde ettiğimiz bilgiye göre Moçjo'nun ölümünden sonra 716 yılında Türgeşler'de hâkimiyete Sulu gelmiş ve 738 yılına kadar devleti yönetmiştir. Mogilyan, Türgeş kağanını "kendisinin sevgili oğlu" olarak adlandırmıştır. Kendi kızını onunla evlendirmiş ve onun kızını ise kendi oğluna almıştır. Anlaşıldığı üzere Mogilyan sadece barışı düşünerek Batı Türkleriyle müttefik olmaya çalışmıştır. Bütün bunlar onları işgal etmeden hayata geçmiştir. Kül Tigin'in 731 yılındaki cenaze törenine Türgeş ve Kırgız kağanlığından katılımcıların olması onun bu amacına ulaştığına bir kanıttır. Buna rağmen Çin sarayında Mogilyan'ın elçileri Sulu'nun elçileri arasında bazen liderlik konusunda tartışmalar da yaşanmıştır. Komşu bölgelere baskınlar konusunda da amaca ulaşıldığı söylenebilir. Mogilyan bu yolla fakir halkını zenginleştirdiğini ve sayı bakımından nüfuzlarını artırdığını, aynı zamanda da düşmanları kendinden tabi duruma getirdiğini dile getirmiştir. Yazıtlarda şu seferlerden bahsedilmektedir:

1) Kağanın hâkimiyete geçmesinden sonra daha önce Çin'e kaçmış Oğuzların bir kısmı geri dönmüşler. Kağanın sözlerine göre onlar "yaya, çıplak ve yorgun bir şekilde"²⁴ gelmişler. Kağan, 716 ve ya 717 yılında Selenge'nin kuzeyine yürüyüş ederek Uygur ilteberini yenerek elde edilen at sürüleri ile halkını ayakta tutmayı başarmıştır.

2) Oğuzların bir kısmı, 717 ve 718 yılında kağanın ve akıl danışmanlarının uyarılarına rağmen Çinlilerin ve Çin kültürü taraftarlarının "tatlı sözlerine" al-

²³ Bu terimin anlamıyla ilgili bk. Melioranskiy, s.275.

danarak yeniden Çin'e kaçmışlar. Bunun yanı sıra başlarında ilteberleri olan iki halk arasında yapılan savaştan da bahsedilmiştir.

3) 720 yılında yapılan savaşta koalisyon ordusunun başında üç yüz binlik Çin ordusuyla Van-çzyun yer almıştır. Çinliler, bu koalisyonda Çinlilerin, Tatabilerin ve son yazıtlarda bilindiği üzere adları Karluklar olarak geçen Basmılların bulduklarını söylemişler. Türkler orduyu ustaca birkaç bölüme ayırarak rakiplerini darmadağın etmiştir.

4) Çinliler üzerine 721 ve ya 722 yılında yapılan sefer.

5) Tatabiler üzerine 722 ve ya 723 yılında yapılan sefer.

6) Tatbiler üzerine 733 yılında yapılan seferde yardıma Çinli Komutan Kug-Sengün (Çinlilerde Go-in- gyan, Yu-çjou bölgesinin vali yardımcısı) önderliğinde kırk bin askerlik ordu gelmesine rağmen rakip yenilgiye uğratılmıştır. Çinliler Go-in-ghan'ın bu yenilgisinin takvimdeki yılın üçüncü ayından sonra hayata geçtiğini söylemişlerdir.

Yazıtlar da Çinlilerle barış antlaşmasının yapıldığı 721 yılından sonra Türklerin komşularıyla daha barışçıl ilişkiler kurduklarını ortaya koymaktadır. 723-733 yılları arasında bir tane bile olsun akın yapılmamıştır. Profesör Hirt, bu dönemlerde Türk elçilerinin Çin'de sık sık bulduklarından bahsetmiştir. 731 yılının sonbaharında Kül Tigin için yapılan cenaze töreninde birçok halktan temsilci gelmiştir. Bunlardan biri Kıtaylar ve Tatabiler adına katılan, diğeri Çin imparatoru (yazıtlarda İsvi-Liken, Çin kaynaklarında ise Çzin-vu-çjun Lyu-syan olarak geçer) adına katılan, üçüncüsü Tibet Kağanı adına, dördüncüsü Türgeş kağanı adına katılan, beşincisiyse Kırgız kağanı adına katılan elçi olarak törende yer almışlar. Efsanevi Bumin ve İstem'e²⁴ yas tutan halkların listesi hazırlanırken nasıl coğrafi düzene dikkat edilmişse burada da aynısı yapılmıştır. Fakat buradaki yas tutan halkların listesi güneyden itibaren değil, doğudan itibaren başlatılmıştır. Tibet ve Türgeş elçilerinin yanı sıra sadece "güneşin battığı batıdan" geldikleri söylenen ve hangi halka mensup oldukları bilinmeyen iki elçinin (onlardan biri Çin, diğeri Türk unvanı taşır) de bulunduğu ile ilgili bilgi verilmiştir. Bu adların telaffuz şekli tartışmalara açık kalmıştır. Sn. Markavt, bu konuyla ilgili "sogdberçik er bukarıkı ulus budun" okumasını doğru görmüştür. Bu cümlenin tercümesini ise şöyle yapar: "Fars halkının eri Soğda (yani geleneklerine sadık kalarak düşmanları olan Araplara ve İslam'a karşı çıkanlar) ve Buhara ahalisi". Bu teoriye karşı hem lengüistik bakımdan hem de tarihsellik bakımından ciddi itirazlar doğabilir. Bunun nedeni Türklerin ilk ünlüsü neredeyse "ö"ye (bk. Bo-sı'nın Çince transkripsiyonuna) yakın olan "parsik" kelimesini nasıl telaf-

²⁴ Bk. Melioranskiy 266-267.

fuz edecekleri konusunda kafalarda sorun işareti bırakmasıdır. Aynı anlama sahip “budun” kelimesiyle ulus kelimesinin birleşik olarak kullanılması da gariptir. Bu dönemlerde Soğdiyan’da Araplara karşı ayaklanan yerli halka Türgeş kağanın destek olduğunu da söylemek gerekir. Fakat Araplar Buhara’ya daha 729 yılındayken yerleşmişler. 730 ve ya 731 yılının sonlarında Buharalılar Arap komutanı için görkemli tören düzenlemişler. Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere bu elçinin Moğolistan’dan değil Buhara’dan katıldığı gerçeğe daha yakındır

Mogilyan, hâkimiyetinin on dokuzuncu yılında kendi akrabası tarafından zehirlenmiştir. Çin kaynaklarına göre bu olay 21 Ocak 735 yılında yaşanmıştır. Aynı yılın yazında yapılan cenaze törenine yine de çeşitli halklardan temsilciler katılmıştır. Kül Tigin’in ölümünden sonra olduğu gibi Çin İmparatoru tarafından gönderilen seçkin sanatçılar mezar taşı üzerinde çalışmaya gelmişlerdir. Mogilyan’dan sonra hâkimiyete “Gökyüzü gibidir, gökten oluştu akil Türk kağanı” unvanını alan oğlu (Çin kaynaklarında ismi İ-yan) gelmiştir.

KAYNAKÇA

- 📖 Buçirin, İakinf. “Sobraniy O Naradoh, Obitavşih V Sredniy Azii.” *V 3-h Çastyah, SPb; Jurn. Min. Nar. Procv.* Ç. LXXXI. Petersburg, 1851.
- 📖 Marquan, J. *Die Chronologie der altürkischen Inschriften mit einem Vorwort und Anhang von Prof. W. Bang in Löwen.* Leipzig, 1898.
- 📖 Melioranskiy, Platon. “Ob Orhonskiy i Eniseyskiy Nadgrobnih Pamyatnikah.” *Jurnal Ministersva Narodnogo Prosveteniya.* Petersburg: İyun, 1898.
- 📖 Radloff, Wilhem. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, 2. Folge.* W. Radloff. *Die Inschrift des Tonyukuk.* Fr. Hirt, *Nachwrote zur Inschrift des Tonyukuk.* W. Barthold. *Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen.* *Akademie der Wissench.* Petersburg, 1899.